

Vita a „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról

1958. október 3-án került sor a „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv 1880—1900-ig terjedő részének vitájára. A vita az MTA. Történettudományi Intézete II. Magyar Osztályának rendezésében zajlott le; részt vettek az elhunyt I. Tóth Zoltánon kívül a tankönyv többi szerzői: Hanák Péter, Katus László, S. Sándor Pál, Sándor Vilmos, S. Vincze Edit és a dualizmus korával foglalkozó történészek szűkebb csoportja.

A vita résztvevői mind elvi, mind tárgyi szempontból marxista történetírásunk jelentős eredményeként üdvözölték a fenti időszak történetéről írt fejezeteket. Kiemelték, hogy legtöbb, eddig nem publikált új megállapítása a gazdaságtörténeti

fejezetekben s a 90-es évek politikai történetében található. Különösen jónak találták a 90-es évek politikai történetéről szóló fejezetet, amely színes, élvezetes előadásban mutatja be az uralkodó osztályok és a különböző pártok harcát, irodalmi színvonalon rajzolja meg a kor vezető politikusainak portréit. Történeti irodalmunkban e tankönyvszöveggel először nyer sokoldalú összefoglalást az agrárius és merkantil csoportok létrejöttének és ellentétének története. A korabeli munkásmozgalom történetének elemzése az egyes fejezetek kiemelkedő részét alkotja. A pártszervezés, a munkás- és tömegmozgalom, valamint a kettő közötti kapcsolatok elégtelenségének következményei életszerű ábrázolást nyernek. Az agrárszocialista mozgalmak körülményeit és okait elemző fejtegetések újszerű és meggyőző magyarázatát nyújtják annak a kérdésnek, hogy miért éppen a Viharsarok volt e mozgalmak központja. A 80-as évekről szóló ipartörténeti fejezet színvonalas összefoglalása a monografikus feldolgozásnak, emellett megállapításai az Ausztriától való függés kérdésében sokoldalúbbak a korábbi szövegekénél, jobban hangsúlyozzák a függés súlyosbodásával szemben ható tendenciákat. A tankönyv színvonalasabb részei sorába tartozik a nemzetiségekről szóló fejezet is.

Az előbbieken ismertetett általános elismerést kiváltó fejezetek és problémák mellett egyöntetűen elmarasztalásban részesültek a szerzők a tankönyv nagy terjedelme miatt.

A vita résztvevői alapos rövidítést ajánlottak, különös tekintettel arra, hogy a kultúrtörténeti fejezet még amúgyis hiányzik a megvitatott szövegből. Többen hangsúlyozták viszont, hogy egyes részek, mint pl. a 90-es évek politika-történeti elemzése jelen formájukban külön is megjelentethetők lennének.

*

A vita során felmerült kérdések két főcsoportra oszthatók. Egyrészt olyan problémákra, amelyeknél a kutatás teljes hiánya vagy kezleti stádiuma lehetetlenné tette, hogy a tankönyvben szerepeljenek; másrészt olyanokra, amelyekkel kapcsolatban — az egyes tankönyvszerzők álláspontjával szemben — a vita résztvevői kritikai megjegyzéseiket fejtették ki.

Az első kérdéscsoportból kiemelkednek azok az észrevételek, amelyek a társadalom osztályszerkezete feldolgozásának hiányával foglalkoztak. *Szabad György* véleménye szerint különösen azért szembeötlők a tankönyv e vonatkozású fehér foltjai, mert csak a nemzetiségi fejezetekben található a társadalmi szerkezetre vonatkozó leírások. A magyarországi zsidóság szerepének helyenkénti felvillantása (pl. a zsidó nagytőke szerepének megemlítése az antiszemita párttal kapcsolatban) — a probléma kívánatos, tudományos nivójú kifejtése helyett — inkább káros, mint hasznos. Csupán az osztálystruktúra mély elemzésével lehet tudományosan megoldani ezt a kérdést, bemutatva a zsidóság rétegekre bomlását a feudalizmuskori állapottal szemben. *Mérei Gyula* megjegyzi, hogy az antiszemitizmussal, mint a nacionalizmus egyik megjelenési formájával foglalkoznia kell a tankönyvnek, kellő figyelmet fordítva annak a bomlasztó hatásnak elemzésére, amelyet a tőkés fejlődés a különböző osztályokra, rétegekre gyakorolt. A birtokos nemesség elszegényedésének, a gentry kialakulásának objektív alapját a tőkés fejlődés szolgáltatja. A henyé, dologtalan nemesi életmód csak súlyosbította a tőkés verseny e rétegre gyakorolt hatását. Ha az objektív okok elemzésével tárjuk fel az antiszemitizmust, akkor rá lehet mutatni arra is, hogy az nem csupán figyelemelterelés volt az uralkodó osztályok részéről, hanem egyben jele a gentry és az agrárius nagybirtok kiüttlanságának, pusztulásra-érettségének is. Az uralkodó osztályok rétegződésének bemutatása egyéb okok miatt is fontos. Így pl. a gentry-réteg növekedésének, életnívójának és életszemeletének rajza sokban hozzájárulhatott volna a munkához való viszonyának és a hivatali ügyintézés magyar sajátosságainak megértéséhez. A munka nélküli jövedelemszerzés és a hivatali állás feudális színezetű szemlélete közti összefüggés érzékeltetné, hogy a kereskedelmi és az ipari foglalkozás mellőzése tőzsgyökeres magyar úri sajátosság.

Ugyancsak az osztályszerkezet hiányának körébe tartozik a kis- és középipar helyzetének elhanyagolása is, holott enélkül nem érthető meg, hogyan válhattak a kispolgárság és középburzsoázia elég széles rétegei előbb a kiegyezéskori reakciós irányzatok, majd később a Horthy-fasizmus osztálybázisává.

Az eleven társadalomrajz hiánya természetesen nem csak az uralkodó osztályok esetében érezhető, ez a fogyatékosság a szöveg egészen kiütöközik. A dolgozó osztályok közül csupán a szegényparasztság életéről kapunk némileg elfogadható képet, de már a parasztság egyes rétegei szerint differenciált rajzok a parasztság mindennapi életéről, termelő munkán kívüli életkörülményeiről, lakásáról, ruházódásáról — amiben pedg

jól tükröződnek a vagyoni különbségek — semmi sincs a szövegben. Még kevesebb van a polgárságról és a munkásságról.

Többen — *Kolossa Tibor, Mérei Gyula, Szabad György* — kifogásolták, hogy a mezőgazdasági fejezet szerzője (*S. Sándor Pál*) a mezőgazdaságtörténet helyett az agrárválság történetét írta meg. Foglalkozik ugyan a gabonafélék termelésével, de figyelmen kívül hagyja az ez időben nagymértékben fokozódó belterjesedés folyamatát, azokat az eredményeket, amelyeket a parasztság a speciális táji adottságokhoz alkalmazkodó igényesebb növénykultúrák (len, kender, dohány, sörärpa, zöldség, gyümölcs, paprika stb.) termelésénél elért, s ezzel jellegzetes termelési övezeteket alakított ki. E termelési övezetek közötti árucserre nem kis mértékben járult hozzá a belső piac fejlődéséhez is. Részben a belterjessé válás kérdésének elhanyagolásához tartozik, hogy a szerző nem vizsgálta az igásállomány és a gépek egy holdra eső átlagának növekedését. A mezőgazdasági termelésnél mutakozó táji sajátosságokon kívül figyelemmel kell lenni az ipar, a kereskedelem és a hitelélet fejlődésének az ország különböző vidékein mutatkozó egyenlőtlenségére is. Így például a Dunántúl egyes nyugati és középső részein jelentős lemaradás észlelhető.

A politikai részeknél az egyes pártok programjának részletes ismertetését hiányolta *Mérei Gyula*. Ezek bemutatásával pontosan lemérhető lenne, mennyit váltottak valóra a pártok terveikből. Ugyancsak *Mérei Gyula* kérte számon a szabadkőművesség eszmei és szervezeti ismertetését.

A vitában *Mérei Gyula* a nacionalista ideológia hatásának nyomaira fel is hívta a figyelmet. Véleménye szerint, bár a szerzők a történeti előadás tényeinek meggyőző erejével tudatosan harcoltak a nacionalizmus mindenféle megnyilvánulása ellen, szándékuktól függetlenül mégis érvényesülnek ilyen hatások. Ez mindenekelőtt az osztályoktól való függésnek, a dualista-rendszer kártékony hatásának, valamint a feudális maradványok túlhangsúlyozásában nyilvánul meg. A függés és a feudális maradványok a tőkés kizsákmányolásnak csupán súlyosbító tényezői, az alapvető osztályok közötti ellentétek csakúgy, mint az uralkodó osztályon belüliek, a kapitalizmusnak nemzetközi és hazai méretekben is kieleződő és fokozódó ellentmondásaiból fakadnak. Ha tehát nem azt hangsúlyozza a szerző, hogy a dualizmus minden eseménye a kapitalizmus talaján folyik, az a látszat keletkezhetnék, mintha csupán 1848 demokratikus befejezését tartanók feladatnak s nem a proletárforradalomhoz való továbbfejlődést. Megjegyezte, véleménye szerint helytelen a szövegnek az a megállapítása, hogy a dualista rendszer az iparfejlődés korlátozásával és a latifundiumok fenntartásával növelte a proletarizálódást. A proletarizálódást nem a dualista rendszer, hanem a kapitalizmus fejlődése okozta, a korlátozott iparfejlődés éppen lassította a kapitalizmus proletarizáló hatását a kistermelő gazdaságokra. A parasztság gyors és rohamos elszegényedésének sem alapvetően a latifundiumok léte, hanem a nagybirtok tőkés árutermelő tevékenysége, a tőkés piaci verseny volt az okozója.

Még burkoltabban jelentkeznek bizonyos nacionalista nyomok a Bánffy-kormány bukásának okait elemző részénél, ahol a szerző arról szól, hogy a Szabadelvű Pártnak sem a reformtaktikával, sem a sovinizinus fokozásával nem sikerült „a Magyarország önállóságának csonkaságából fakadó nemzeti követeléseket, ellentéteket és ezeknek a követeléseknek, ellentéteknek demagógikus kihasználási lehetőségeit megszüntetni vagy ellensúlyozni”. Az ilyen fogalmazás azt a látszatot kelti, mintha a dualizmus válsága kirobbanásának alapoka a függetlenség hiánya lett volna, nem pedig alapvetően a tőkés társadalom szerkezeti felépítésében rejlő ellentmondások kieleződése. A gazdasági függés — mert ez volt a lényeges (a politikai függés elleni agitáció csak demagógia volt) — súlyosbította, elmélyítette a tőkés fejlődés ellentmondásait. Ugyanakkor nehezítette a világgazdasági- és agrárválság hatásának enyhítését. Az egész Monarchiában a fő ellentétek talaján éleződött ki a nemzeti kérdés. S míg a nemzeti követelések az uralkodó osztályok részéről részben az osztályharcból való figyelemelterelést, az osztályharc leszerelését, részben gazdasági érdekek, pl. az agrárius érdekek kielégítését szolgálták, a néptömegek komolyan vették ezeket a nemzeti követeléseket — a parasztok földosztást, a munkások demokratikus szabadságjogokat reméltek. A munkások részvétele a különböző tüntetéseken ezekkel az illúziókkal magyarázható. A Kossuth t. metéséről szóló — egyébként igen szép — részben a parasztokról szólva a „szabad haza polgárai” jelszó helyett azt kellene hangsúlyozni, hogy a parasztok Kossuth nevét a jobbágyfelszabadítással és a földosztással kötötték össze. A 90-es évek politikai története tankönyv szerzőjének (*Hanák Péter*) feladata az lenne, hogy a konkrét történeti anyag tárgyalását összekösse a fejezet elején hozott elvi fejtegetésekkel, s a „67-es alapot bomlasztó nemzeti érzésről” szóló kitételek, s a függetlenséget, a feudális maradványokat túlhangsúlyozó fejtegetések helyett éppen a kapitalizmus ellentéteinek élező-

dését tegye koncepciója alapjává. A főkérdés 1848 demokratikus társadalmi forradalmának befejezése volt, szorosan ezzel együtt a függetlenség kivívása.

Az egyházpolitikai küzdelmekben a 90-es évek politika-történeti fejezetének a szerzője a *dualizmus válságának* egyik jelét látja, hangsúlyozva, hogy ezzel az uralkodó osztályok egyes rétegei a nemzeti küzdelmek háttérbeszorítására, jelentőségének csökkentésére tettek kísérletet. *Galántai József* ezt a felfogást megfontolandónak tartja. Szerinte — s ezzel csatlakozott *Mérei Gyula* véleményéhez — az Ausztriához való viszony kérdéséből nem lehet levezetni a reformkérdéseket. Elismeri, hogy az egyházpolitikai program előtérbe helyezésének bizonyos taktikai jellege is volt, de ez sem egyszerűen az uralkodó osztályok egymásközi ellentétének talaján, hanem az alapvető osztály-ellentétek talaján keletkezett. Szerinte az adatok már az 1880-as évek végén, de különösen az 1890-es évek elején azt mutatják, hogy az egyház egyes exponensei (Prohászka, Molnár János apát stb.) a liberalizmus térhódítása elleni fellépést a szocializmus elleni harcra indokolják. Ebben XIII. Leó tanítását követik, aki szerint azért kell fellépni a liberalizmus ellen, mert ez lefogja az egyház kezét a szocializmus elleni harcban. 1892-ben a néppárt vezetői elhatározták, hogy a munkások közötti szervezkedést is megindítják. 1894 áprilisában a Fehérmezei Naplóban világosan kimondják, hogy a szocializmus ellen sorakoznak fel. Az egyházpolitikai harcok ilyen előzményei a tankönyvrészből hiányzanak.

Ránki György egyetért azzal, hogy az egyházpolitikai küzdelmeket, amint a tankönyvfejezet állítja, a dualizmus válsága egyik jelének lehet tekinteni, mert a nemzeti küzdelmek háttérbeszorítására irányultak. Az uralkodó osztálynak a szociális és nemzeti problémák összefonódása miatt kellett a reformpolitikához nyúlnia.

Hanák Péter Galántai Józsefnek válaszolva, megjegyyezte, hogy nem lehet mindenütt erőltetni azt a szempontot, hogy az alapvető osztályharerről akarták elterelni a figyelmet. Az egyházpolitikai küzdelem egyébként a klerikális reakciónak is szerzett bázist a kormánnyal szemben. Elfogadja azonban azt a kritikát, hogy a Néppárt antiszocialista élet jobban ki kell emelni. A „*Rerum Novarum*” nincs megemlítve a tankönyvrészben, ezt a hiányosságot pótolni fogja.

Kolossa Tibor szerint a dualizmus válságának kezdetét nem lehet az 1890-es évekre tenni. Ekkor még a nemzeti mozgalmak gyengék. Legerősebbnek a cseh mozgalom látszik, de az sem irányul a Monarchia széttrésztésére, hanem legfeljebb valamilyen átalakítására. A munkásmozgalom csak a 90-es évek végén kezd önálló politikai tényezővé válni. Az agrármozgalmak közül ugyan a Várkonyi-mozgalom jelentős, de hatása csak a századforduló után bontakozik ki. A nemzetközi helyzetet illetően az egyensúlyhelyzet, amelynek a Monarchia fontos tényezője volt, még nem bomlott fel. Az uralkodó osztályokon belüli ellentétekben, így az egyházpolitikai küzdelmekben sem lehet a dualizmus válságát felismerni. Ebben csupán a magyar uralkodó osztályok belső ellentétei, valamint a Tisza-blokk és a dinasztia ellentétei tükröződtek. A mérsékelt ellenzék követelése véleménye szerint nem irányult a dualizmus átalakítására, csak választási taktika volt. Apponyieknál még a magyar paritás kérdéseiről sem esett szó. Majd csak később és osztrák oldalról fenyegették a paritást, a közjogi dualizmus válsága pedig csak a század végén vetődik fel osztrák oldalról. Az egész Monarchia válsága viszont a századforduló után merült fel, az agrármozgalmak és a nemzeti mozgalmak fellendülésével, s az európai egyensúly felbomlásával. Ekkor már élesebben jelentkezett az uralkodó osztályok ellentéte is. A magyar és osztrák uralkodó osztályok ugyan változatlanul ragaszkodtak a Monarchiához, de nem a közjogi dualizmushoz, számolnoki kellett tehát a változtatás szükségességével. A Monarchia sorsát végül a munkás és paraszt tömegek döntötték el, így következett be a Monarchia válsága és összeomlása. Az 1890-es években viszont az a három tényező, mely a Monarchia fennállását lehetővé tette és bizonyos egyensúlyhelyzetet teremtett (az osztrák és magyar uralkodó osztályok alapvető érdekközössége, a nemzetiségi mozgalmak tartós apálya és a nemzetközi helyzetnek a Monarchia számára kedvező alakulása), még nem ingott meg. Márpedig a Monarchia és a dualizmus válságát csak e három tényező együttes vizsgálata alapján lehet kimutatni.

Ránki György véleménye szerint a 90-es évek politikai történetéről szóló fejezet a dualizmus problémáját szélesebben és sokoldalúbban értelmezi, mint a korábbi tankönyvrészek, mert kielégítő magyarázatot ad a dualista rendszer felépítmény-vonatkozásairól is, és ennek problémáit átfogóbban veti fel. Logikus, hogy a válság első jelei a felépítményben jelentkeztek, de az alapra is visszavezethetők. Az 1890-es évek második felében már mind a három pillér inog, s a válság 1890-től 1905-ig logikusan kiterjedő folyamat. Kolossa szembéállítja egymással a dualizmus válságát és a Monarchia válságát. Ránki György véleménye szerint ez a szembeállítás azonban nem jogosult

mert nem volt semmiféle lehetőség a dualista rendszer átalakítására. S bár az uralkodó osztályok görcsösen ragaszkodtak a dualizmushoz, az ellentmondás éppen abban van, hogy ennek ellenére politikájukkal aláásták a dualizmus létét.

Hanák Péter válaszában kifejtette, hogy a válságon nem valami egyszerre váratlanul kirobbanó eseményt kell érteni. A válság lehet hosszú folyamat, tendencia, mely hol erősödik, hol gyengül, lassan bontakozik ki. Az egyházpolitikai viták kapcsán számos apró jele mutatkozott a válságnak. Viszont, hogy egy politikai rendszer kisebb-nagyobb zavarai mennyire meghatározóak a rendszer sorsára nézve, azt a következők döntik el.

A dualizmus rendszerének az előző tankönyvrészben kifejtett meghatározása, véleménye szerint, nem eléggé összmanarchiai összefüggésben veti fel a kérdést. E meghatározás lényege: függés Ausztriától, feudális maradványok a gazdaságban és politikában és nemzetiségi elnyomás. *Pach Zsigmond Pál* koncepciója nagy lépés volt Szekfű, Pető, Gratz stb. pusztán közjogi felfogásához képest, mert kifejezte, hogy a dualizmus a polgári forradalom felülről való, reakciós megoldásán, illetve a forradalom főkérdéseinek megoldatlan lezárásán alapuló rendszer. Ideje azonban az egész Osztrák-Magyar Monarchia viszonylatában vizsgálni ezt a problémát.

A dualizmus – véleménye szerint – a nemzetiségi elnyomás sajátos rendszere, feudális és abszolutisztikus maradványokkal. Nem egyszerűen közjogi viszony, nem a centralista kormányzati forma felváltása dualizmussal. Ugyanakkor a dualizmus rendszere nem azonos a tőkés rendszer fogalmával. Felépítmény, hatalmi-rendszer, de nemcsak az. Ide tartozik a közös vámterület, közös bank stb. s a földbirtokviszonyok sajátos, szorosan a rendszerhez tartozó alakulása sem hagyható ki belőle. Bele kell érteni az alpnak a polgári forradalom befejezetlenségéből következő feudális maradványait, azok fenntartását. Speciális, borotvaélen táncoló rendszer, lényegesen több ellentmondással, mint a nyugati burzsoá nemzeti államok politikai rendszere. Ott a kapitalizmus fejlődése legalább egy ideig erősíti a burzsoá felépítményt, itt a kapitalizmus minden előrelépése gyengíti a dualista államot. Véleménye szerint az abszolutisztikus kormányzás, a feudális maradványok stb. tekintetében inkább a cárizmusnak rokona. A cári Oroszországgal való tüzetes összehasonlítás közelebb vinne lényegének megértéséhez. A dualizmus, a nemzetiségi elnyomás sajátos rendszerének kiépítésével, feltételezte a magyar és osztrák uralkodó osztályok összefogását. Mindkét országban erősen korlátozott parlamenti rendszer volt. A közös hadsereg lényegében monarchikus k. u. k. hadsereg, sajátos közigazgatásában Ausztriában a német bürokrácia, Magyarországon a magyar gentry a vezető elem.

A dualista rendszer merev rendszer volt, és nem is lehetett rajta lazítani. Minden olyan törekvés, mely a dualizmust akár centralisztikus, akár föderalista irányba akarta volna átalakítani, a magyar uralkodó osztályokkal és középértegekkel találta magát szemben (1865 és 1871 között nem egy ilyen kísérlettel találkozunk), éppígy nem volt lehetséges a magyar befolyás növelése sem, egyrészt ezzel a német centralisták, másrészt a cseh, lengyel stb. föderalisták állottak volna szemben. Magyarországon az egypárt uralmi-rendszer szigorú fenntartása miatt csak a pártok fúziója volt lehetséges, de nem a kormányzó pártok cserélgetése. Ennek felelt meg Ausztriában a koalíció, a koalíciós partnerek cserélgetésével. A parlamenti rendszer lényegéhez tartozott az abszolutisztikus uralkodó hatalom számos maradványa: Ausztriában a 14. §, mindkét országban a törvényjavaslatok előzetes szentesítése. Magyarországon az egypárt uralmi rendszer meggyengülése veszélyeztette volna a dualizmust is. Egy nemzetibb színezetű kormány éppígy nem volt lehetséges, mint egy konzervatívabb színezetű, ez utóbbinak ugyanis sem bázisa, sem kormányképes programja nem volt. Amikor látszott, hogy a Tisza-féle rendszer is túl merev, akkor liberális reformtervekkel kellett kísérletezni. Éppen ezért ez már a válság előjele. Ezek mellett jelentkezett az alapvető ellentétek kiéleződése is: a néptömegek antifeudális harca, a nemzeti ellentétek növekedése stb. A 90-es években, amikor Magyarországon megrendült az egypárt uralmi rendszer, Ausztriában is új irányzatok léptek fel, melyek objektíve a dualizmust gyengítették. A kormánykoalícióval szemben mindig erősebb ellenzéki koalíció jelentkezett. A kapitalizmus által érzelt ellentmondások talaján később élesen előtűntek a koalíciós kormányzás árnyoldalai, az alkotmányos, parlamentáris kormányzás lehetetlenné vált. A válság kezdete tehát az 1890-es években van, de a századforduló után fokozódik.

Sándor Vilmos véleménye szerint a tankönyvben határozottabban ki kell fejezteni a dualizmus válsága kérdését, mert az az egyetemi hallgatók számára jelenlegi formájában nem világos. A 90-es évek elejére még a „válság jele” és „kezdete” megfogalmazás is sok, ha nem lehet pontosan tudni, mit értenek alatta.

A periodizáció kérdésében *Mérei Gyula* vitába szállt a tankönyvszerzőkkel.

Helytelennek tartotta az imperializmusra való átmenet kezdetének 1880-as rögzítését, ehelyett 1886-ot javasolta, mivel az imperializmus alapjelenségei 1880 előtt még nem mutatkoztak. Csupán a bankok koncentrálódása történt meg, a kartellek pedig csak kivételként jelentkeztek. A politikai történetben 1890-nél komoly fordulat kezdődött. Érvéle szerint, ha javaslatát elfogadva 1886-ra teszik az imperializmusra való átmenet kezdetét, a gazdasági és politikai események fordulata elfogadható közelségbe kerül egymással.

Ránki György véleménye szerint valóban nem lehet egyértelműen eldönteni, vajon 1880-at, vagy 1886-ot helyesebb-e megjelölni az átmenet kezdeteként. Mégis, az agrárválság egy szakaszban való tárgyalásának követelménye, s az a tény, hogy az iparban az 1873-as válság és depresszió utáni ciklust az átmenet kezdetének lehet tekinteni, indokolja a gazdasági életben a 80-as cezúrát. Mérei Gyula érvelése nem bizonyít a későbbi korszakhatár mellett, hiszen a bankok számonkért koncentrálódása, a banktőke és az ipari tőke koncentrációja és egybefonódása még a 90-es években sem történt meg, minthogy e folyamatok már a kialakult imperializmus jegyei. Azzal a további érveléssel szemben, hogy az átmenet kezdeteként jelzett 70-es éveket Lenin csak a fejlett nyugati országokra vonatkoztathatta, s országunk elmaradott kapitalista fejlődése is későbbi korszakhatárt indokol, *Sándor Vilmos* arra utalt, hogy éppen elmaradottságunk következtében indult meg korábban a monopóliumokra való átmenet s már az abszolutizmus idején a tőke és a termelés nagyfokú koncentrációjával rendelkező vállalatok keletkeztek. A 70-es évek végén, a 80-as évek elején a külföldi tőke nagyméretű behatolása is fontos mozzanata a monopolkapitalizmusra való átmenet kezdetének. Egyébként a kérdést azzal zárta le, hogy valószínűleg még további viták lesznek e kérdés körül, jelenleg a cseh és a német történészekkel egy véleményen vagyunk az imperializmusra való átmenet 1880-as kezdetét illetően.

A gazdaságtörténeti kérdések közül különösen a mezőgazdaságtörténet és a piac problémája váltott ki vitát. A belterjesedés kérdésének mellőzésével már korábban foglalkoztunk, s utaltunk arra is, hogy a résztvevők helytelenítették szerzőnek azt a megoldását, hogy mezőgazdaságtörténet helyett az agrárválság történetét adta. *Kolossa Tibor* szerint az annál inkább hiba, mert az lényegében csak *gabonaválság* volt. A mezőgazdasági termelés egyéb területén nem válság, hanem éppen ellentétes tendencia érvényesült. A szerző szerint a fejlett országokat kevésbé érintette a válság, holott ennek épp a fordítottja igaz.

A porosz út és a kelet-európai mezőgazdaságnak élelmiszerellátó szerepe szorosan összefügg és ez megrendült a válság idején. Kétélű a kérdés, hogy a porosz út nehezíti-e a válságból való kijutást. A védővámokat nem tekintjük a válságot súlyosbító tényezőknél, a gabonaválság hatása a német védővámokon keresztül érvényesült Magyarországra.

Kolossa Tibor és *Szabad György* véleménye szerint a belső piac fogalma körül sok zavar van az agrártörténeti fejezetben. Az ausztriai és a hazai belső piacot a szerző sokszor összekeveri. Mindkét felszólaló hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaság belső piacánál elsősorban az összbirodalmi piacról kell szólni, mert ez a lényeges.

Szabad György véleménye szerint kétes a szerzőnek az a megállapítása, hogy amíg az összbirodalomban növekszik a gabonafogyasztás, nálunk csökken. A pozsonyi példa nem meggyőző, mert Pozsony akkor már hanyatló város. Meg kellene vizsgálni, mennyivel nő a gabonatermelés a válság alatt, ez némi fényt vetne a gabonafogyasztás alakulására is.

Kolossa Tibor kifogásolta, hogy a kilencvenes évekre vonatkozóan a szerző egyáltalán nem tárgyalta a belső piac fejlődését. Problematikusnak tartja azt a képet, amit szerző a parasztság felbomlásáról ad. A parasztság felbomlásának nem a törpebirtokosok, hanem a középrétegek pusztulása a jellemzője. A bérlők számának csökkenése a részesművelés csökkenésével függhet össze, nem pedig a birtokelaprozódással. A törpe- és a kisbirtokos parasztságot is inkább csak közvetve érinthette a válság. Ki kell javítani a szerzőnek a jelzőlog kérdésében tett ellentmondó megállapításait. Egyszer azt mondja, hogy a jelzőlog gazdasági süllyedést rejt magában, később pedig helyesen azt állítja, hogy a jelzőlog emelője a nagybirtok gazdasági fejlődésének. A belterjesség és a munkatermelékenység kérdésének összekeverése is többször előfordul.

Sándor Pál szerző egyetértett a kritikával abban, hogy nem lehet a kor agrár, válságára leszűkíteni a fejezetet, hanem a kor mezőgazdaságának történetét kell megírni. Egyetértett a belső piac vonatkozásában tett megállapításokkal is, de hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni összbirodalmi és hazai belső piac között. Nem értett egyet a jelzőlog, a parasztság felbomlása, valamint a többi kérdésekben tett kritikai megjegyzésekkel.

Az ipartörténeti részekkel kapcsolatban *Mérei Gyula* szóvátette, hogy az 1884. évi ipartörvény helyes értékeléséhez figyelembe kell venni a törvényt megelőző előkészítő anyagát is. Hiányolta a gazdaságpolitikai részekből a burzsoá gazdasági érdekképviseletek (iparegyesületek, gazdasági kamarák) gazdaságpolitikai nézeteinek ismertetését. Bizonyításra szorul, hogy az ipartámogató törvényt a kormány az osztályharc erősödésének és a választási kassza támogatásának hatására hozta meg. Az eredmények inkább arra mutatnak, hogy a törvényt a válság súlyának enyhítésére s a nagybirtok támogatására hozták.

Ránki György véleménye szerint az ipartörvény esetében a fordulat nem 1881-nél, hanem 1890-nél van. Ez egybevág a periodizációval is. A hitelszervezet kérdésének vizsgálatánál a feudális maradványok nagy szerepét a szerző a községi és jelzálogkölcsönök nagy súlyával bizonyítja. Ez nem tekinthető bizonyítéknak a feudális maradványok jelentőségét illetően, hiszen ebben az időben Európa nyugati országaiban is hasonló a helyzet. A hitelintézetek széleskörű ipari tevékenysége csak az imperializmus időszakára jellemző.

A vita résztvevői hosszasan foglalkoztak a nemzetiségek történetét tárgyaló fejezettel. *Kemény G. Gábor*, *Mérei Gyula*, *Perényi József* és mások dicsérték a fejezet (*Katus László* és *I. Tóth Zoltán* munkája) gondos adatközléseit, bőszeges gazdasági anyagát.

A vita során e fejezettel kapcsolatban elsősorban szerkezeti problémák merültek fel.

Arató Endre és *Kemény G. Gábor* véleménye szerint a különböző nemzetiségi mozgalmaknál az azonos és hasonló jellegű részeket együtt kellene tárgyalni. *Arató Endre* hangsúlyozta a különböző politikai fejezetekben és a nemzetiségi fejezetben felmerülő ismétlések kiküszöbölésének fontosságát. Ha egyes problémák tárgyalása elkerülhetetlenül adódik, egyrészt a kormánypolitika, másrészt a nemzetiségek tárgyalásánál (pl. a memorandum per, replika per stb.), úgy hangsúlyozottan más-más aspektusból kellene azokkal foglalkozni. Az egyes nemzetiségi mozgalmak tárgyalásánál fontossági sorrendet kell megállapítani.

Kemény G. Gábor nézete szerint részletesebben szólni kellene a nemzetiségek passzivitási politikájáról, melyet általában retrográdnak tart. Az 1869. évi szerdahelyi román és az egyidejű nagybecskerekai program közötti ellentétben világosan megmutatkozik a passzivitás és az aktivitás közti különbség. Kifogásolta, hogy a nemzetiségi kultúrtörténet hiányzik a tankönyvből, enélkül pedig a hallgatók nem nyerhetnek pontos áttekintést a korabeli nemzetiségi mozgalmakról.

Mérei Gyula a proletár internacionalizmusra nevelés szempontjából azt hangsúlyozta, hogy helyes lenne a nemzetiségek munkásosztályának történetét egy helyre hozni a magyar munkásmozgalommal.

Perényi József hiányolta, hogy a nemzetiségi fejezetekben nincs a magyar történettel azonos periodizáció. Ellentmondás van abban, hogy míg a magyar történetben arról beszélünk, hogy a parlamentben nincs a nemzetiségeknek pártjuk, a nemzetiségi fejezetek tele vannak pártokkal. A horvát fejezetben a szerző a horvátság etnikai határát Hercegovinára és még más területekre is kiterjeszti. Mivel e kérdésben a jugoszláv történetírásban sok vita van, helyes lenne, ha a szerző a konkrét kifejtés helyett csak általánosságban jegyezné meg, hogy Horvátországon kívül más területeken is élnek horvátok.

Végül szóba került a Szovjetunióban folyó vita a csonka társadalom problémájáról. *Perényi József* közlése szerint nem fogadták el a csonka társadalom elméletét. *Arató Endre*, *Perényi József* és *Sándor Vilmos* véleménye megegyezett abban, hogy a tankönyvben a csonka társadalom kifejtését mégis meg kell tartani, de utalni kell vitált voltára.

M. Kondor Viktória